

The Components of Strategic Planning in the Quranic Thought of Imam Khamenei*

Seyyed Ali Ahmad Rezaee*

Abstract

One of the key pillars and responsibilities of management is planning, as achieving predetermined goals is impossible without it. It is important to note that planning can only be effective for success and reaching objectives if it is based on Quranic teachings and the guidance of the prophets and divine leaders. In this regard, Imam Khamenei has been an unparalleled manager in the contemporary era, leading not only the nation but beyond, with over four decades of practical management. The leadership has expertly and thoroughly articulated strategic planning in management, which is analyzed in this study. This research employs a descriptive and analytical method, using divine verses and the speeches of Imam Khamenei to investigate and analyze the components of strategic planning. The findings suggest that the Quranic analysis of the components of strategic planning in Imam Khamenei's thought is based on concepts such as reflection and effort (Al-A'raf ۱۸۴ & ۱۷۶; Al-Lail ۴, Al-Muddathir ۱۰), divine assistance and seeking help (Al-Imran ۱۲۶), reliance on God (Al-Imran ۱۹۹; Al-Ma'idah ۳۵), optimism (Az-Zumar ۵۳), patience and perseverance (Hud ۱۱۲), gradual and step-by-step progress (Al-Baqarah ۲۴۹), and goal-setting and future vision (An-Nahl ۳۶).

Keywords: Planning, Strategic Planning, Future Vision, Quranic Thought of Imam Khamenei.

*. Received: ۲۴/۰۴/۱۴۰۳ SH (۱۴/۰۷/۲۰۲۳ CE) and Accepted: ۱۳/۰۵/۱۴۰۳ SH (۰۳/۰۸/۲۰۲۳ CE).

*. PhD Candidate in Quranic Sciences, Specialization in Management, Al-Mustafa International University: rezaeasayedaliahmad۲۳۳@gmail.com.

مؤلفه‌های برنامه‌ریزی راهبردی در اندیشه قرآنی امام خامنه‌ای*

سید علی احمد رضایی*

چکیده

یکی از ارکان و وظایف مدیریت، برنامه‌ریزی است. تا آنجا که دستیابی به اهداف از قبل تعیین شده، بدون آن امکان‌پذیر نمی‌باشد. البته لازم به ذکر است، زمانی می‌تواند برنامه‌ریزی برای موفقیت و رسیدن به اهداف مفید و مؤثر واقع شود که مقتبس شده از آموزه‌های قرآنی و بر اساس رهنمودهای انبیا و اولیای الهی باشد. و در این زمینه امام خامنه‌ای در عصر کنونی به عنوان یک مدیر بی‌بدیل بوده و توانسته بیش از چهار دهه جامعه و فراتر از جامعه، را همراه با عمل مدیریت نموده است. نیز رهبری با بیانات و رهنمودهای مدبرانه به نحو احسن و اکمل برنامه‌ریزی در مدیریت را تبیین نموده است که در این پژوهش به تحلیل قرآنی آن پرداخته می‌شود. در این تحقیق نگارنده مسئله یادشده را از روش توصیفی و تحلیلی و با تمسک به آیات الهی و بیانات امام خامنه‌ای، مورد تجزیه و تحلیل قرار داده است. یافته‌های پژوهش بر آن است که تحلیل قرآنی مؤلفه‌های برنامه‌ریزی راهبردی در اندیشه قرآنی امام خامنه‌ای بر مبنای همچون: تفکر و تلاش، امدادهای الهی و توسل، توکل، امیدواری، صبر و استقامت، تدریج و گام‌به‌گام و هدفمندی و آینده‌نگری بوده است.

واژگان کلیدی: برنامه‌ریزی، برنامه‌ریزی راهبردی، آینده‌نگری، اندیشه قرآنی امام

خامنه‌ای.

*. تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۴/۲۴ و تاریخ تأیید: ۱۴۰۳/۰۵/۱۳

*. دانش پژوه دکتری قرآن و علوم گرایش مدیریت، جامعه المصطفی العالمية:

rezaeesayedaliahmad313@gmail.com

مقدمه

برنامه‌ریزی راهبردی، بهترین ابزار برای تمام سازمان‌هایی است که درصدد هستند بدون تسلیم در برابر تغییرات، حضوری آگاهانه در جامعه داشته باشند، زیرا به آن‌ها این امکانات را می‌دهد که با شیوه‌ای خلاق و نوآورانه عمل کنند و برای شکل دادن به آینده‌ای خود منفعل نباشند (دیوید، ۱۳۸۰: ۴۵) برنامه‌ریزی راهبردی، کوششی است ساختاریافته برای اتخاذ تصمیم‌های اساسی و انجام اعمالی که ماهیت سازمان، نوع فعالیت‌ها و دلیل انجام آن فعالیت‌ها توسط سازمان را شکل داده و مسیر می‌بخشد (امیدوار، ۱۳۸۳)

یکی از ارکان و وظایف اصلی مدیریت، برنامه‌ریزی است. اهمیت و ارزش برنامه‌ریزی برای کسی پوشیده نیست. زیرا رسیدن به اهداف از قبل تعیین‌شده بستگی به برنامه‌ریزی داشته و در صورت عدم آن، دستیابی و تحقق اهداف، امکان‌ناپذیر نخواهد بود. امروزه در جوامع بشری برنامه‌ریزی‌های فراوانی صورت می‌گیرد ولی ممکن است به دلایل متعددی با شکست مواجه و یا آثار مطلوبی نداشته باشند. بنابراین برای دستیابی به حداکثر اهداف و عدم شکست، باید برنامه‌ریزی راهبردی صورت گیرد. در این پژوهش سعی شده نگارندگان تحلیل قرآنی برنامه‌ریزی راهبردی در اندیشه امام خامنه‌ای، به عنوان یک مدیر بی‌بدیل و موفق در عصر کنونی و با نگاه تطبیقی به قرآن، مورد تجزیه و تحلیل قرار داده و در پایان کارآمدی و شایستگی دین مبین اسلام را در عرصه‌های متعدد مدیریتی و برنامه‌ریزی در سازمان به اثبات رسانده است.

مدعای نگارندگان آن است که اگر به این ویژگی‌ها در عرصه‌های مختلف مدیریتی، از سوی طراحان برنامه، که همان مدیران و متولیان است، عملی شده و الگو قرار گیرد، می‌تواند بستر ساز موفقیت و پیروزی برای سازمان‌ها قرار گیرد. با توجه به تفحص‌های

انجام شده روشن شد که رویکرد اتخاذشده سابقه نداشته و این اثر گام نخست را در زمینه مؤلفه‌های قرآنی برنامه‌ریزی راهبردی در اندیشه امام خامنه‌ای برمی‌دارد.

پیشینه پژوهش

در پیشینه عام مسئله می‌توان گفت که مکتوبات و تألیفات فراوانی صورت گرفته است که به صورت اختصار به بخشی از آن‌ها اشاره می‌شود.

۱- امیرعلی لطفی و صفرمراد حسین‌اف، «مدل برنامه‌ریزی راهبردی در سازمان از منظر قرآن کریم (مطالعه موردی حضرت نوح (ع))»، دو فصل‌نامه علمی-تخصصی مطالعات قرآن و علوم، س ۲ ش ۴ پاییز و زمستان ۱۳۹۷. ۲- پریزادی، طاهر و بیگدلی، لیلا، «برنامه‌ریزی راهبردی توسعه پایدار شهر جدید اندیشه»، نشریه شهر پایدار، بهار ۱۳۹۷، شماره ۱. ۳- مجید سیفی زاده، «برنامه‌ریزی راهبردی»، گردهمایی مهندسين صنايع- ۱۴۰۰. ۴- دکتر داریوش مطلبی، «برنامه‌ریزی راهبردی» نشریه کتاب ماه کلیات، (پیاپی ۱۷۴)، خرداد ۱۳۹۱، شماره ۶. ۵- مرتضی موسی‌خانی و وحید مشفق، «برنامه‌ریزی راهبردی بر پایه تحلیل کارکردی»، مجله مدیریت توسعه و تحول ش ۲۵، سال ۱۳۹۵. ۶- رضا مقیسه، مهرداد مؤمنی زاهد، محمد مقرونی، صادق یوسفی، «الگوی تفکر و نگاه راهبردی برای آینده سازی در اندیشه امام خامنه‌ای»، کنگره بین‌المللی فرهنگ و اندیشه دینی - ۱۳۹۳.

۷- جمیله آقابتبار رودباری، سید محمد باقری، احمدعلی قلی پور گودرزی، «برنامه‌ریزی استراتژیک در قرآن»، کنفرانس بین‌المللی مدیریت در قرن، شماره ۲۱، ۱۳۹۳. ۸- اسکندرلو، محمدجواد و علوی، سیدمحمد، «برنامه‌ریزی استراتژیک در قرآن کریم (نمونه‌ها و ویژگی‌ها)»، اولین کنگره ملی قرآن و علوم انسانی، ۱۳۹۶. ۹- هدی شفيعی،

محمد مهدی نادری قمی، قادر علی واثق، «اصول حاکم بر مسیر دستیابی به اهداف در برنامه‌ریزی از منظر قرآن کریم»، نشریه اسلام و پژوهش‌های مدیریتی «(پیاپی ۱۵)، شماره ۱، پاییز و زمستان ۱۳۹۶. ۱۰- لطفی امیرعلی، صفری علی‌آقا، «اصول و رویکردهای برنامه‌ریزی در مدیریت حضرت یوسف (ع) از منظر قرآن کریم»، اولین کنگره ملی قرآن و علوم انسانی، ۱۳۹۶.

منابع یادشده مهم‌ترین منشوراتی است که در قلمرو برنامه‌ریزی راهبردی تدوین و نگاشته شده است؛ لکن در مورد تحلیل قرآنی برنامه‌ریزی راهبردی در اندیشه امام خامنه‌ای طبق جستارهای انجام‌شده، کاری صورت نگرفته است. بنابراین تحقیق پیش‌رو اولین رهیافت در مورد تحلیل قرآنی مؤلفه‌های برنامه‌ریزی راهبردی در اندیشه قرآنی امام خامنه‌ای است.

مفهوم‌شناسی

شناسایی متغیرها و مفاهیم کلیدی در هر پژوهشی، جهت رفع ابهام و پایایی تحقیق تأثیر بسزایی دارد. (عباسی‌مقدم، ۱۳۷۹: ۳۱) لذا ابتدا دو تا از مفاهیم کلیدی و محوری تحلیل قرآنی مؤلفه‌های برنامه‌ریزی راهبردی در اندیشه قرآنی امام خامنه‌ای، مورد تبیین قرار می‌گیرد.

۱- برنامه‌ریزی

الف) در لغت

برنامه‌ریزی در کتب لغت به معنای طراحی و تنظیم مقررات برای اجرای یک کار یا برنامه‌ای، ذکر شده است. (معین، ۱۳۸۶: ۱۴۲۰) دانشمندان علم مدیریت برای برنامه‌ریزی تعاریف متعددی نمودند که در اینجا به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود.

ب) در اصطلاح

برنامه‌ریزی، یعنی «آنچه که باید انجام بگیرد» و نیز به ابزار «چگونه باید به هدف رسید» تعریف شده است. (استفنی، رابینز، ۱۳۷۴: ۲۰۵) برنامه‌ریزی، عبارت است از تعیین هدف‌ها، و پیش‌بینی راه‌ها و امکانات لازم برای دستیابی به آن اهداف. (پیروز، ۱۳۸۹: ۱۶)

آنچه از تعاریف برداشت می‌شود این است که برنامه‌ریزی، عبارت است از ۱- تعیین اهداف ۲- ارزیابی و نوع رسیدن به اهداف و ۳- به‌کارگیری امکانات مادی و معنوی به جهت نیل به اهداف.

۲- برنامه‌ریزی راهبردی (Strategic planning)

برنامه‌ریزی استراتژیک تلاشی سازمان‌یافته و منظم برای اتخاذ تصمیمات بنیادی و اجرای اقدامات اساسی است که ماهیت و جهت‌گیری فعالیت‌های سازمان را با دیگر سازمان‌ها در چهارچوب قانون شکل می‌دهد (حمیدی زاده، ۱۳۹۲: ۲۷)

برنامه‌های که برای کل سازمان طراحی می‌شود، اهداف کلی سازمان را ترسیم می‌کند و به دنبال تعیین وضعیت سازمان در محیط هست، برنامه‌ریزی استراتژیک نامیده می‌شود. (Stephen & coulter, ۲۰۱۳: ۱۲۰)

راهبرد نوعی برنامه است که برای نیل به مقاصد و اهداف اصلی سازمان تدوین می‌شود و تعیین‌کننده نوع خدمات یا محصولات است که سازمان به جامعه عرضه می‌کند و الگوی نحوه پاسخ‌گویی سازمان به محیط را شکل می‌دهد. (رضائیان، ۱۳۷۹: ۲۴۲)

تحلیل قرآنی مؤلفه‌های برنامه‌ریزی مطلوب

مسئله برنامه‌ریزی راهبردی از موضوعاتی است که نقشی مهمی در علم مدیریت دارد. طوری که بنای موفقیت و رسیدن به اهداف به همین مسئله برمی‌گردد. با عنایت به اهمیت

مسئله سعی می‌شود در این تحقیق مؤلفه‌های قرآنی برنامه‌ریزی راهبردی از نگاه امام خامنه‌ای را در این حیطه مورد بحث و تجزیه و تحلیل قرار گیرد، تا مشخص و روشن شود که معظم‌له بر چه اساس و مبنای تأکید می‌کند که باید در مبحث مدیریت برنامه‌ریزی راهبردی صورت گیرد. بر پایه تحقیق‌های صورت گرفته در بیانات امام خامنه‌ای، عمده دلیل و توجه ایشان از این مسئله، دستیابی به پیروزی و موفقیت مدیران، اداره نمودن هر چه بهتر جامعه، جلوگیری از هر نوع تعدی و ظلم و در نهایت، هدایت مردم به سوی سعادت و کمال است. قابل یادآوری است که مقام عظمای ولایت برای برنامه‌ریزی راهبردی مؤلفه‌هایی را بیان نمودند که البته ذکر همه‌ای آن‌ها از ظرفیت این مقاله خارج بوده و تنها به برخی از اهم آن مؤلفه‌ها پرداخته می‌شود.

۱. تفکر و تلاش

یکی از مؤلفه‌های برنامه‌ریزی راهبردی، تفکر و تلاش است. منظور از تفکر و تلاش آن است که هر نوع برنامه‌ریزی که در سازمان از سوی مدیر اتخاذ می‌شود، همراه با تفکر قرآنی و در ضمن آن تلاش را نیز به همراه داشته باشد. علاوه بر آن هدف از تفکر و اندیشه، آن است که در برنامه‌ریزی سعی شود انتخاب سالم‌ها از ناسالم‌ها، نور از ظلمات و در نهایت رسیدن به کمال و سعادت ملاک قرار داده شود. نقش تفکر، برای آن است که مدیران در روند برنامه‌ریزی، مسیر اصلی را فراموش نکرده و به بیراهه قدم برندارند.

شکی نیست که امروزه هر مدیری برای نیل به اهدافش، با تفکر و تعقل برنامه‌ریزی خواهد کرد اما اینکه رسیدن به اهداف از کدام راه باشد فرقی ندارد. ولی برعکس! آموزه‌های وحیانی به مدیران اسلامی توصیه می‌کند که برنامه‌ریزی مطلوب و در راستای رضای خدا است که آن برنامه‌های، در راستای اهداف و برنامه‌های مدیران الهی باشد نه مدیران

شیطانی. لذا گستردگی آیات که به تفکر و تعقل دعوت می‌کند «لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ» (بقره/۱۶۴)، «قَوْمٌ لَا يَعْقِلُونَ» (مائده/۵۸)، «أَفَلَا يَعْقِلُونَ» (بقره/۴۴؛ یس/۶۸)، «أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ» (محمد/۲۴) و (اعراف/۱۸۴، ۱۷۶، روم/۸، آل عمران/۱۹۱، یونس/۴۴، زمر/۳ و...) یکی از اهدافش این است که باید مدیران از برنامه‌های آموزنده مدیران الهی و استفاده و از مدیران شیطانی اعراض نمایند. زیرا مقصود از تفکر در اینجا مطلق بوده و هر کاری قبل از انجام آن نیازمند فکر و اندیشه است. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ۱۳۷/۱۸) تأکید قرآن کریم و حضرت رسول (ص) و ائمه اطهار (ع) بر تفکر و تدبّر، به این خاطر بوده است که تفکر و تعقل انسان را از حیوانیت خارج کرده و به سوی انسانیت هدایت می‌کند. (مصباح یزدی، ۱۳۹۳: ۱۸)

تفکر در برنامه‌ریزی باعث تقویت عملی شدن اهداف و پیشرفت شده و به واسطه آن از لغزشگاه‌های احتمالی جلوگیری می‌شود. و این تفکر، است که می‌تواند راه رسیدن به اهداف سازمانی و عملیاتی را بر مبنای اطلاعات صحیح به آنان نشان دهد. (نبوی، ۱۳۷۷: ۴۶) امام خامنه‌ای نیز تأکید بر تفکر و تعقل دارد. دیدگاه ایشان به عنوان یک مدیر موفق و شایسته این است که: «ما بایستی جامعه را به سمت یک جامعه‌ی متفکر حرکت دهیم؛ این هم درس قرآنی است. شما ببینید در قرآن چقدر «لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ» (یونس/۴۴)، «لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ» (یوسف/۴)، «أَفَلَا يَعْقِلُونَ» (بقره/۴۴)، «أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ» (نساء/۸۲) داریم... (امام خامنه‌ای، بیانات در

نخستین نشست اندیشه‌های راهبردی، ۱۳۸۹/۹/۱۰، <https://khl.in/f/1066>

در بیانات دیگر، پیشرفت کشور را منوط با داشتن برنامه‌ریزی با تدبیر و تفکر دانسته و مسئولان را به آن سفارش نموده می‌فرماید: مسئولان در هر برهه‌ای از زمان در دوران جمهوری اسلامی، باید این باشد؛ کارها با تدبیر، با برنامه‌ریزی، با ملاحظه‌ی همه‌ی ظرایف و دقایق در اختیار مردم گذاشته بشود؛ آن وقت کارها پیش خواهد رفت. (امام خامنه‌ای، بیانات

در دیدار مردم آذربایجان به مناسبت سالگرد قیام بیست‌ونهم بهمن سال ۱۳۵۶ در حسینیه امام خمینی رحمه‌الله، ۱۳۹۳/۱۱/۲۹، <https://khl.in/f/۲۸۹۷۴>

تلاش از مؤلفه‌های دیگری است که در برنامه‌ریزی راهبردی کاربرد خاصی داشته و لازم و مطلوب و شرط پویایی برنامه خواهد بود. در آموزه‌های وحیانی مشاهده می‌شود که آیاتی زیادی انسان‌ها را به کار و تلاش دعوت نموده است: «إِنَّ سَعْيَكُمْ لَشَتَّى» (لیل/۴)؛ که قطعاً تلاش شما گوناگون است. «كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِينَةٌ» (مدثر/۳۸)؛ هر شخصی در گرو دستاورد (خویش) است. شرط موفقیت و رسیدن به اهداف، تلاش مستمر است: «إِذَا فَرَغْتَ فَانصَب» (شرح/۷)

برای اینکه انسان‌ها تلاش کنند و از نعمات ارضی خدا استفاده کنند خدای متعال به بنده‌هایش دستور داده می‌فرماید: «إِذَا قُضِيَتِ الصَّلَاةُ فَانْتَشِرُوا فِي الْأَرْضِ وَابْتَغُوا مِنْ فَضْلِ اللَّهِ وَاذْكُرُوا اللَّهَ كَثِيرًا لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ» (جمعه/۱۰)؛ هم‌چنین فرمودند: همیشه توصیه‌ی بنده به مدیران دولتی، به مسئولان حکومتی - چه در قوه‌ی مجریه، چه در قوه‌ی قضائیه، چه در قوه‌ی مقننه، چه در نهادهای گوناگون - این بوده است که این مسئولیتی را که قبول می‌کنید، با همه‌ی وجود دنبالش بروید. (امام خامنه‌ای، بیانات در دیدار جمعی از کارگران سراسر کشور به مناسبت روز جهانی کارگر، ۱۳۹۵/۲/۸، <https://khl.in/f/۳۲۹۲۰>)

در بیانات دیگر معظم‌له، تلاش و کوشش را از ضروریات کشور دانسته می‌فرماید: تصوّر من این است که امروز چیزی که در کشور ما از هر طرف نگاه می‌کنیم، مورد نیاز است، مضاعف کردن و بهینه کردن تلاش‌هاست. (امام خامنه‌ای، بیانات در دیدار اعضای هیئت دولت، به مناسبت هفته‌ی دولت، ۱۳۸۱/۶/۴، <https://khl.in/f/۳۱۳۹>)

بنابراین یکی از مؤلفه‌های برنامه‌ریزی راهبردی، تفکر همراه با تلاش است. مدیران می‌توانند با استفاده از تفکر و تلاش و الگوگیری از برنامه‌های مدیران رحمانی، بهترین برنامه را برای نیل به اهداف تدوین نموده که منتج به نتیجه مطلوب و مثمر واقع شود.

۲. امدادهای الهی

یکی از مؤلفه‌های دیگر برنامه‌ریزی راهبردی، امدادهای الهی است. ممکن است زندگی انسان‌های مؤمن در طول تاریخ پر از امدادهای غیبی و الهی باشد و مختص به مدیر و برنامه‌های او ندارد و درواقع می‌توان گفت: که امدادهای الهی عمومیت داشته و شامل هر کسی که توانای و شایستگی لازم را داشته باشند از این قاعده مستثنا نیست. البته اعجاز همواره حق بوده و امداد غیبی صحیح است؛ لیکن جریان عادی بر این است که عملی شدن وعده پیروزی حق، در گرو تلاش مؤمنان باشد: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن تَنصُرُوا اللَّهَ يَنصُرْكُمْ وَيُثَبِّتْ أَقْدَامَكُمْ» (محمد/۷)؛ «وَلَيَنصُرَنَّ اللَّهُ مَن يَنصُرُهُ» (حج/۴۰؛ جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۱۵/۶۶۵)

البته باید توجه داشت وقتی سخن از الهی بودن امداد به میان می‌آید، منظور این نیست که فلان عمل و نتیجه به طور مستقیم از خداوند صادر می‌شود، بلکه ممکن است ابزار فراوان طبیعی یا غیبی در کار باشد، در عین حال کار و اثر آن به پروردگار منسوب است. (مصباح، ۱۳۸۰: ۴۲۶) از نشانه‌های امدادهای الهی عزت و حکمت است. زیرا منشأ نصر الهی عنصر عزت و حکمت است، لذا نه مغلوب می‌شود، چون پشتوانه عزت، نفوذناپذیری و در نتیجه اقتدار را به همراه دارد، و نه خطاپذیر است، به طوری که در غیر مورد خودش واقع شده باشد، زیرا پشتیبان آن حکمت است، از این جهت می‌توان دلیل انحصار نصر نزد خدا را تبیین کرد: «وَمَا النَّصْرُ إِلَّا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ» (انفال/۱۰؛ جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۱۵/۵۰۷؛ طبرسی، ۱۳۷۵: ۲/۴۵۵)

آموزه‌های وحیانی حاکی از آن است مادامی که مدیران در برنامه‌ریزی و وظایف دیگر، صبر و تقوا را در پیش گیرند از امدادهای الهی برخوردار خواهند شدند. آیات: (انفال/ ۹ و ۱۰، آل عمران، ۱۲۴-۱۲۵، فصلت/ ۳۰، یوسف/ ۳۰ و...) به این نکته اشارت دارند که فرشتگان در اندیشه و تصمیم‌گیری، به افراد مؤمن کمک می‌رسانند. البته این امدادهای فکری الهی، شرایط ویژه‌ای دارد و شرط لازم و اساسی این مدد‌ها ایمان، صبر و تقوی است. (تقی‌پورفر، ۱۳۸۲: ۲۵۱؛ جوادی آملی، ۱۳۸۹: ۱۳/۲۹۰) بزرگ‌ترین نقشی که امداد الهی می‌تواند در برنامه‌ریزی داشته باشد آن است که آرامش روانی در مدیران ایجاد خواهد نمود. «وَمَا جَعَلَهُ اللَّهُ إِلَّا بُشْرَىٰ لَكُمْ وَلِتَطْمَئِنَّ قُلُوبُكُم بِهِ وَمَا النَّصْرُ إِلَّا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ» (آل-عمران/۱۲۶).

لازم به ذکر است که برای موفقیت، اصل، تلاش است و صرف نظر داشتن به امداد الهی و عدم تلاش نه تنها موفقیت حاصل نشده، بلکه باعث شکست می‌شود. امدادهای غیبی جانشین تلاش شما نشود، بلکه مایه‌ی دل‌گرمی و امید و تلاش بیش‌تر گردد. (رضایی- اصفهانی، ۱۳۸۷: ۴۴/۸)

دیدگاه امام خامنه‌ای نیز بر اعتماد داشتن به امدادهای الهی است. معظم‌له علاوه بر شرط برخورداری از امداد الهی به نمونه‌های از آن اشاره نموده می‌فرماید: «اگر ملتی با عزم راسخ و توکل به خدا حرکت کند، امداد الهی حتمی است. وعده‌ی الهی، صادق است. فرموده است: «وَلَيَنْصُرَنَّ اللَّهُ مَنْ يَنْصُرُهُ» (حج/۴۰)، «وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا» (عنکبوت/۶۹) ما داریم این وعده را مشاهده می‌کنیم. (امام خامنه‌ای، بیانات در دیدار میهمانان مرکز جهانی علوم اسلامی، ۱۳۸۴/۳/۲۱، <https://khl.in/f/۳۲۹۶>) کمک و امداد الهی همان مؤلفه‌ای است که مسئولان و مدیران بدون برخورداری از آن نمی‌توانند وظایفشان را انجام دهند چنانچه در بیانات دیگر می‌فرماید: «بدون کمک الهی نمی‌شود وظایف سنگینی را که امروز

بر دوش مدیران ارشد نظام - از قبیل شما - قرار دارد، انجام داد. إن شاء الله مشمول ادعیهی زاکیهی حضرت بقیه‌الله ارواحنا فداه هم باشید و روزبه‌روز رابطه‌ی قلبی شما با آن بزرگوار تقویت شود و از آن حضرت فیض بگیرید.» (امام خامنه‌ای، بیانات در دیدار رئیس‌جمهور و اعضای هیئت دولت، ۱۳۸۰/۶/۵، <https://khl.ink/f/۳۰۸۲>)

بنابراین، امداد الهی یکی از سنت‌های عملی شده در طول تاریخ بشر بوده که مشمول بنده‌های خاص می‌شود. از نشانه‌های برنامه‌ریزی راهبردی آن است که مدیران با ایجاد شرایط امداد الهی در وجود خویش، از آن برخوردار شوند و این برخورداری ممکن نیست مگر اینکه مدیران تقوای الهی را داشته باشند.

۳. اتکال و توسل

یکی دیگر از مؤلفه‌های برنامه‌ریزی راهبردی، توکل به خدا است. توکل به خدا یعنی، زمانی که مدیر برنامه‌ریزی می‌کند و همه عوامل مادی و انسانی را به کار می‌گیرد، در اجرا و انجام آن تردید نداشته باشد. و باید دانست که: توکل یک عنصر بازدارنده و راکد کننده نیست، بلکه عنصری مثبت و نویدبخش و محرک است. (عباس‌نژاد، ۱۳۸۴: ۱۳۳/۱) به بیان دیگر، منظور از توکل به خدا این نیست که انسان بنشیند و هیچ کاری را انجام ندهد، بلکه منظور آن است که علاوه به برنامه‌ریزی و فعالیت، انجام امور را به خدا واگذار کند. زیرا «توکل و ایكال به پروردگار بدین معناست که مقدمات عقلانی علل و عوامل امر را از مشاوره، گزینش، تصمیم و عزم، آماده ساخته باشد و تلاش فکری و عملی در حد کمال و تمام انجام گرفته باشد.» (جمعی از علماء و دانشمندان، ۱۳۷۲: ۵۱).

بر اساس آموزه‌های وحیانی مدیران اسلامی موظف هستند که در مدیریتشان توکل به خدا داشته باشند و زمانی که تصمیم می‌گیرند باید قاطع باشند در این صورت خدای متعال

نیز آن‌ها را دوست خواهد داشت. «...فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ» (آل عمران/۱۵۹)؛ در تهیه و استخدام اسبابی همچون مشورت نیز باید از توکل که خود نیز از اسباب است بهره گرفت. توکل به خداوند و قدرت بی‌زوال الهی پشتوانه‌ای محکم برای ترمیم کمبودها و جبران خلأ معنوی به هنگام استخدام اسباب است؛ در این حال، متوکل از عنایت خاص خداوند و توانمندی بیشتر برخوردار می‌شود، زیرا او محبوب خداست و محبوب الهی از فیض ویژه وی بهره می‌برد. (جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۱۳۵/۱۶)

در آیه دیگر توکل از نشانه‌های مؤمن شمرده شده می‌فرماید: «وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ» (آل عمران/۱۲۲) یعنی مؤمنین به سبب اینکه ایمان به خدا دارند و ایمان دارند به اینکه ناصر و معینی جز او نیست باید فقط بر او توکل کنند. (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۸۸/۴) به تعبیر دیگر مؤمنان فقط بر خداوند در جمیع احوال و امور توکل کنند. (طبرسی، ۱۳۷۲: ۲۲۸/۴) در صورتی که مدیر در برنامه‌ها و اجرای آن‌ها، خالصانه توکل به خدا داشته باشد. خداوند نیز او را یاری خواهد کرد. چنانچه می‌فرماید: «إِنْ يَنْصَرِكُمْ اللَّهُ فَلَا غَالِبَ لَكُمْ وَإِنْ يَخْذُلْكُمْ فَمَنْ ذَا الَّذِي يَنْصَرِكُمْ مِّنْ بَعْدِهِ وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ» (آل عمران/۱۶۰)

برنامه‌ریزی‌ای که بر مبنای توکل به خدا صورت گیرد شکی در آن نیست که پیروزی در آن وجود دارد «...وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَإِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ» (انفال/۴۹)؛ هر کس بر خدا توکل کند، (پیروز می‌گردد)؛ خداوند قدرتمند و حکیم است! (زمخشری، ۱۴۰۷: ۲۲۹/۲) و هرکسی توکل به خدا داشت در آن صورت یاری خداوند او را کفایت می‌کند. «...وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ إِنَّ اللَّهَ بَالِغُ أَمْرِهِ قَدْ جَعَلَ اللَّهُ لِكُلِّ شَيْءٍ قَدْرًا» (طلاق/۳).

امام خامنه‌ای صبر و توکل را لازمه عمل دانسته و خطاب به مسئولان می‌فرماید: «لازمه‌ی عمل هم «صبر» و «توکل» است. شماها مسئولان کشور هستید در بخش‌های مختلف؛ کارهای زیادی بر عهده‌ی شما است؛ کارهای شما، هم کار دنیا است، هم کار

آخرت؛ یعنی وقتی به انجام وظیفه‌ی خود می‌پردازید، هم دارید دنیا را آباد می‌کنید، زندگی را آباد می‌کنید، هم دارید باطن و درون خودتان را آباد می‌کنید. این عمل، که هم عمل دنیایی است، هم عمل اخروی، احتیاج دارد به دو عنصر: صبر و توکل. آیه‌ی شریفه‌ی قرآن می‌فرماید: «نِعْمَ أَجْرُ الْعَمَلِینَ*الَّذِینَ صَبَرُوا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ یَتَوَكَّلُونَ» (عنکبوت/۵۹-۵۸)؛ صبر یعنی پافشاری، پایداری، مقاومت، ایستادگی، هدف را فراموش نکردن. فرمود: «وَإِنْ یَكُنْ مِنْكُمْ مِّائَةٌ یَغْلِبُوا أَلْفًا مِّنَ الَّذِینَ کَفَرُوا بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا یَفْقَهُونَ» (انفال/۶۵)؛ در میدان نبرد، در میدان رویارویی با دشمن، اگر صبر داشته باشید، می‌توانید با این نسبت بر دشمن غلبه پیدا کنید.

(امام خامنه‌ای، بیانات در دیدار مسئولان نظام، ۱۳۹۲/۴/۳۰، <https://khl.in/f/23170>)

آنچه باعث برکت کلیه‌ای تلاش‌ها می‌شود توکل به خدا است. همان‌طور که امام خامنه‌ای می‌فرماید: در همه‌ی تلاش‌های ما، آن چیزی که به تلاش ما برکت می‌دهد و اراده و عزم ما را راسخ می‌کند، توکل و توجه به خدای متعال و اخلاص است. در همه‌ی زمینه‌ها این لازم است. (امام خامنه‌ای، بیانات در دیدار سفرا و رؤسای نمایندگی‌های سیاسی ایران در خارج از کشور، ۱۳۹۰/۱۰/۷، <https://khl.in/f/19872>)

در ضمن توکل به خدا، توسل نیز از مؤلفه‌های است که برنامه‌ریزی راهبردی به آن نیازمند است. بدون شک هدف از برنامه‌ریزی، رسیدن به اهداف و در نهایت کسب موفقیت و پیروزی است. منظور از توسل، تقرب به خدای متعال به منظور رسیدن به سعادت و کمال دنیا و آخرت است. لذا دستیابی به موفقیت و عدم شکست در برنامه‌ها و اجران آن، در سایه توسل و تضرع و دعا به درگاه الهی رقم خواهد خورد. ممکن است انسان با هر برنامه‌ریزی‌ای بتوان به این اهداف دست‌یافت، ولی یقیناً نتیجه برنامه‌ریزی که، همراه با توسل به خدا و اهل‌بیت باشد با برنامه‌ریزی‌ای که به دور از توسل به ساحت مقدس آن‌ها صورت گیرد، مساوی و یکسان نخواهد بود. در آموزه‌های وحیانی توسل و

تضرع به همان اندازه مورد اهمیت خدای متعال قرار دارد که خود به مؤمنان دستور می‌دهد برای تقرب به من باید وسیله انتخاب نماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَابْتَغُوا إِلَيْهِ الْوَسِيلَةَ وَجَاهِدُوا فِي سَبِيلِهِ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ» (مائده/۳۵) راه توسل به اولیای خدا، همان راه دعا و خواستن از خدا است منتها راهی مستقیم‌تر و نزدیک‌تر که زودتر به نتیجه می‌رسد. نتیجه این می‌شود که باید در همه حال، به اولیای خدا، به ویژه وجود مقدس ولی عصر ارواحنا له الفداء توجه داشته باشیم. (مصباح یزدی، ۱۳۸۴: ۱۴۳)

امام خامنه‌ای، لازمه دستیابی به موفقیت و رسیدن به اهداف را، تضرع و توسل به خدای متعال دانسته و شرط موفقیت مرحوم امام خمینی (ره) که نمونه‌ای از مدیران موفق معاصر بوده، این‌طور بیان می‌کند: «البته تضرع و ابتهال به پروردگار را هم نباید فراموش کنیم؛ «قُلْ مَا يَعْبَأُ بِكُمْ رَبِّي لَوْلَا دُعَاؤُكُمْ فَقَدْ كَذَّبْتُمْ فَسَوْفَ يَكُونُ لِزَامًا» (فرقان/۷۷)؛ بدون دعا و توجه و توسل به پروردگار نمی‌شود راه را پیش برد و من اعتقاد دارم که یکی از علل موفقیت امام (ره)، همین تضرع و توجه به پروردگار متعال بود. (امام خامنه‌ای، بیانات در دیدار وزیر و مسئولان ارشد وزارت کشور و استانداران سراسر کشور، ۱۳۶۸/۳/۱۹، <https://khl.ir/f/۲۰۸۳>)

بنابراین یکی از مؤلفه‌های قرآنی برنامه‌ریزی راهبردی، اتکال و توسل است. توکل و توسل نقش مهمی در پویایی و موفقیت تطبیق برنامه‌ریزی داشته و دارد. مدیران با توکل و توسل، حمایت مستقیم خدای متعال و اهل‌بیت (ع) را کسب نموده و عامل برکت خواهد شد.

۴. امیدواری

یکی از مؤلفه‌های دیگر که جزء برنامه‌ریزی راهبردی محسوب شده و نقش اساسی در مدیریت دارد، عنصر امید است. امیدواری باعث می‌شود که مدیران نسبت به اصل

برنامه‌ریزی و تحقق آن ناامید نشوند. هرکس به چیزی امیدوار است، به آن می‌گراید و هر که از چیزی می‌ترسد، از آن می‌گریزد. (جوادی آملی، ۱۳۸۷: ۴۲/۱۱)

امیدواری باعث می‌شود مدیران برای نیل به اهداف، بهترین برنامه‌ریزی را داشته و به‌سوی آن تلاش نمایند. اگر کسی به چیزی امیدوار باشد برای رسیدن به آن تلاش می‌کند. امید، انسان را به تکاپو و تلاش وامی‌دارد. جوان محصل به امید اینکه با گرفتن مدرک شغل مناسب و موقعیت اجتماعی خوبی به دست آورد، سال‌ها زحمت می‌کشد، شب و روز، گرما و سرما، رنج دوری از وطن و... را تحمل می‌کند. چرا؟ چون امید دارد با گرفتن فلان مدرک موقعیت مناسبی به دست آورد. پس امید مایه حرکت است نه رخوت و تنبلی. (نهج-البلاغه، خ ۱۶؛ مصباح یزدی، ۱۳۸۲: ۱۳۴)

عنصر امید، الگوی هست که نشأت گرفته از مدیریت الهی است. خداوند هر نوع یاس و ناامیدی را مطلقاً ممنوع نموده و خطاب به بندگان فرموده می‌فرماید که در هیچ شرایطی ناامید نشوند. «قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِن رَّحْمَةِ اللَّهِ...» (زمر/۵۳)؛ کسی که اتکاء و تمام امید او به خدای تعالی باشد خدا با حسن وجه امور او را کفایت می‌کند. (نصرت بیگم، ۱۳۸۹: ۳۶۳/۱۳)

در مدیریت رحمانی مشاهده می‌شود که آن‌ها با اینکه مشکلات و معضلات عدیده‌ای سد راهشان قرار داشت ولی در اجرای هیچ‌یک از وظایف مدیریت ناامید نشده و در بن‌بست‌ها صبر و استقامت ورزیدند. «وَكَأَيِّنْ مِن نَّبِيٍّ قَاتَلَ مَعَهُ رِثِّيُونَ كَثِيرٌ فَمَا وَهَنُوا لِمَا أَصَابَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَمَا ضَعُفُوا وَمَا اسْتَكَانُوا وَاللَّهُ يُحِبُّ الصَّابِرِينَ» (آل عمران/۱۴۶).

امید به آینده، به خدا در عین ناامیدی، باعث تقویت روح و ایمان شده و سختی‌ها و راه‌های بن‌بست را برای انسان هموار می‌کند: «وَلَا تَهِنُوا فِي ابْتِغَاءِ الْقَوْمِ إِن تَكُونُوا تَأْلَمُونَ فَإِنَّهُمْ يَأْلَمُونَ كَمَا تَأْلَمُونَ وَتَرْجُونَ مِنَ اللَّهِ مَا لَا يَرْجُونَ وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا» (نساء/۱۰۴)

امام خامنه‌ای، امید را باعث هرگونه اقدام کاری دانسته می‌فرماید: «اگر امید نباشد هیچ‌کدام از کارهای بزرگ انجام نمی‌گیرد. (امام خامنه‌ای، بیانات در دیدار اعضای مجلس خبرگان رهبری، ۱۳۹۸/۷/۴ <https://khl.ink/f/۴۳۵۹۱>) نور امید را باید همیشه در دل‌ها زنده نگه داریم. با نور امید و با تلاش است که إن شاء الله به سرمنزل خواهید رسید. البته در این راه، توجّه و توسّل و دعا و ارتباط با خدا، مخصوصاً از طرف جوانان نباید فراموش شود. پیغمبر اکرم صلوات الله و سلامه علیه با آن قدرت ملکوتی، دائم با خدای متعال در حال راز و نیاز و توجّه و توسّل بود. توسّل به ولی الله اعظم ارواحنا فداه و ارتباط قلبی با آن حضرت، جزو وظایف ماست. (امام خامنه‌ای، در دیدار با فضلا، طلباء و اقشار مختلف مردم قم، به مناسبت سالگرد قیام نوزدهم دی‌ماه ۱۳۷۱/۱۰/۱۹، <https://khl.ink/f/۲۶۴۸>)

بدون شک آن چیزی که شرط اساسی امید هست، این است که امید باید صادقانه و مطابق با واقعیت‌ها و امکان‌پذیر باشد همچنان که در آیات قبل گذشت و این امید صادق و دوری از امید کاذب است که رهبر معظم انقلاب آن را برای جوانان توصیه می‌کند: توصیه‌ی من امید و نگاه خوش‌بینانه به آینده است. بدون این کلید اساسی همه‌ی قفل‌ها، هیچ گامی نمی‌توان برداشت. آنچه می‌گوییم یک امید صادق و متکی به واقعیت‌های عینی است. اینجانب همواره از امید کاذب و فریبنده دوری جسته‌ام، اما خود و همه را از نومی‌دی بیجا و ترس کاذب نیز برحذر داشته‌ام و برحذر می‌دارم. (بیانیه «گام دوم انقلاب» خطاب به ملت ایران، ۱۳۹۷/۱۱/۲۲، <https://khl.ink/f/۴۱۶۷۳>)

بنابراین بر اساس آموزه‌های وحیانی و اندیشه قرآنی، امام خامنه‌ای یکی از مؤلفه‌های برنامه‌ریزی راهبردی، امیدواری است. بدین معنا مدیران اسلامی در هیچ یک از وظایف مدیریت و تطبیق آن، در مواجهه با مشکلات و سختی‌ها ناامید نشود. زیرا با توکل به خدا و صبر و استقامت و امید داشتن می‌توان به بزرگ‌ترین موفقیت‌ها دستیابی پیدا نمود.

۵. صبر و استقامت

یکی از مؤلفه‌های دیگر که در مدیریت و برنامه‌ریزی راهبردی نقش کلیدی داشته و حائز اهمیت می‌باشد، صبر و استقامت در اجرای برنامه و در نهایت رسیدن به اهداف است. ویژگی برنامه‌ریزی راهبردی این است که باید مدیران و متولیان در اجرایی برنامه‌ها و تحقق آن صبر و استقامت را به کار گیرند. زیرا هیچ چیزی، مجانی و براحتی به دست نمی‌آید. برای رسیدن به هر مرحله و درجه‌ای باید زحمت کشید. «بدون شک کار و هدف هر قدر مهم‌تر و باارزش‌تر باشد، سختی‌ها و مشکلات بیشتری دارد. همه کسانی که موفقیتی به دست آورده‌اند، سختی‌ها و مشکلات فراوانی را تحمل کرده‌اند.» (عباس‌نژاد، ۱۳۸۴: ۱۴۷/۱)

بر اساس آموزه‌های وحیانی مدیران اسلامی و مؤمن موظف هستند که در سختی‌ها و ناملایمات و برای نیل به اهداف باید صبر و استقامت داشته باشند. «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَبِرُوا وَ صَابِرُوا وَ رَابِطُوا وَ اتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ» (آل عمران/۲۰۰)؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید! شکیبا باشید؛ و [در برابر دشمنان] شکیبایی ورزید و نگهبان مرزها باشید، و [خودتان را] از [عذاب] خدا حفظ کنید، باشد که شما رستگار شوید.

هدف از برنامه‌ریزی رسیدن به پیروزی و موفقیت است و این موفقیت و پیروزی حاصل نمی‌شود مگر به واسطه صبر و استقامت. به دست آوردن موفقیت و پیروزی در مقابل مشکلات همان چیزی است که خدای متعال آن را به پیامبر (ص) که مدیریت جامعه را به عهده دارد توصیه نموده می‌فرماید: «فَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ وَمَنْ تَابَ مَعَكَ وَلَا تَطْغَوْا إِنَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ» (هود/۱۱۲) ذیل آیه شریفه صاحب تفسیر المیزان فی تفسیر القرآن می‌نویسد: «استقامت آدمی در یک کار این است که از نفس خود بخواهد که در باره آن امر قیام نموده آن را اصلاح کند، بطوری که دیگر فساد و نقص به آن راه نیابد و به حد کمال و تمامیت خود برسد.» (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۶۳/۱۱)

رهبر معظم انقلاب، ابتدا صبر را معنا نموده و رسیدن به موفقیت و پیروزی را مشروط به داشتن صبر و استقامت دانسته می‌فرماید: صبر یعنی استقامت، ایستادگی، ثبات قدم، در مقابل حوادث تلخ نلغزیدن، نلرزیدن، مردّد نشدن؛ این عرض ما با شما است. (امام خامنه‌ای، بیانات در دیدار اعضای انجمن‌های اسلامی دانش‌آموزان، ۱۳۹۵/۲/۱،

<https://khl.in/f/۳۲۸۶۰>)

با نگاه به زندگی بزرگان دیده می‌شود که رمز موفقیت آن‌ها مخصوصاً در گام‌های بلند و بزرگ، به واسطه صبر و استقامت رقم خورده است. همان‌طور که امام خامنه‌ای به رمز موفقیت مرحوم حضرت امام (ره) اشاره نموده می‌فرماید:

یقیناً امام با همان روحیه و روشی حرکت می‌کرد که پیامبران الهی حرکت می‌کردند. راه و هدف او هم بر اساس راه و هدف پیامبران بود. آن‌ها در پیمودن راه دشوار خود، عواملی را ملاحظه می‌کردند. «قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ اسْتَعِينُوا بِاللَّهِ وَاصْبِرُوا إِنَّ الْأَرْضَ لِلَّهِ يُورِثُهَا مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ» (اعراف/۱۲۸). اول، صبر و استقامت؛ و دوم، استعانت به خدا و تکیه به او. این دو عامل حتماً لازم است و اگر نباشد، راه طی نخواهد شد. اگر امام (ره) این دو عامل را در نظر نمی‌داشت، نمی‌توانست راه را طی کند. (امام خامنه‌ای، بیانات در دیدار اқشار مختلف مردم، ۱۳۶۸/۳/۳۱، <https://khl.in/f/۲۱۰۵>) برنامه‌ریزی‌ای که مبنای آن هدف و رضایت الهی باشد و در آن صبر و استقامت صورت گیرد، در واقع در راه خدا تلاش شده و قطعاً همراهی خدا را نیز به همراه خواهد داشت. همان‌گونه که معظم‌له در بیانات دیگر فرمودند: یکی از آیات الهی این است که اگر برای خدا کار کنید، خدا به شما کمک خواهد کرد: «وَلَيَنْصُرَنَّ اللَّهُ مَنْ يَنْصُرُهُ» (حج/۴۰). یکی از آیات الهی این است که اگر صبر و استقامت کنید، خدا را با خود خواهید یافت: «إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ» (بقره/۱۵۳). نمی‌شود این آیات را همین‌طور خواند و رد شد. هر کلمه‌ای از کلمات این آیات، یک تجربه‌ی زندگی و یک

درس حکمت است. (امام خامنه‌ای، در دیدار با گروه کثیری از آزادگان، ۱۳۶۹/۶/۲۶،

<https://khl.ink/f/۸۸۴>

بنابراین صبر و استقامت مورد تأکید قرآن و امام خامنه‌ای بوده و از نشانه‌های برنامه-ریزی راهبردی آن است که از این دو ویژگی برخوردار باشد. امروزه اگر مشاهده می‌شود مردان بزرگ به موفقیت‌های بزرگی دست‌یابی پیدا نمودند همه به اثر صبر و استقامت رقم خورده است.

۶. تدریج و گام‌به‌گام

یکی از مؤلفه‌های دیگر از برنامه‌ریزی راهبردی، تدریج و گام‌به‌گام است. تدریجی بودن برنامه‌ریزی بدان معنا است که مدیران و سرشت مخلوقات تدریجی بوده و هست. سیره خدای متعال به عنوان اولین مدیر و مدبر این است که برنامه‌ریزی‌اش برای هدایت مردم به تدریج بوده و این روش را نیز به مدیر میانی‌اش حضرت محمد (ص) نیز دستور داده و در نهایت امر به هدایت همه بشر می‌دهد: «وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا كَافَّةً لِلنَّاسِ بَشِيرًا وَنَذِيرًا وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ» (سبأ/۲۸). در آیه‌ای دیگر، قرآن که کتاب هدایت و از سوی خدا برای راهنمایی بشر فرستاده شده خدا به پیامبرش خطاب به خواندن آن برای مردم و تدریجی بودن آن می‌کند و در اینجا هم اشاره به تدریج خواندن برای مردم دارد و هم نزول تدریجی: «وَقُرْآنًا فَرَقْنَاهُ لِتَقْرَأَهُ عَلَى النَّاسِ عَلَى مُكُتٍّ وَتُزِيلُ إِلَهُهُ» (اسراء/۱۰۶)؛ و قرآنی که آیاتش را از هم جدا کردیم، تا آن را با درنگ بر مردم بخوانی؛ و آن را به تدریج نازل کردیم.

با الگوبری از مدیریت الهی به عنوان مدیر عالی، مدیران میانی و عملیاتی نیز می-توانند در برنامه‌ریزی‌شان تدریج و گام‌به‌گام را لحاظ نمایند

بر اساس اندیشه امام خامنه‌ای برنامه‌های هست که برای تحقق آن نیاز به تدریج دارد. به‌عنوان نمونه یکی از وظایف مدیران ایجاد تمدن‌سازی و فرهنگ‌سازی سبک زندگی اسلامی است، که تحقق این هدف نیاز به تدریج داشته چنانچه معظم‌له می‌فرماید: شرط رسیدن به تمدن اسلامی نوین در درجه‌ی اول این است که از تقلید غربی پرهیز شود. ما متأسفانه در طول سال‌های متمادی، یک چیزهایی را عادت کرده‌ایم تقلید کنیم. بنده طرفدار این نیستم که حالا در مورد لباس، در مورد مسکن، در مورد سایر چیزها، یکباره یک حرکت جمعی و عمومی انجام بگیرد؛ نه، این کارها باید به تدریج انجام بگیرد؛ دستوری هم نیست؛ این‌ها فرهنگ‌سازی لازم دارد. همان‌طور که گفتم، کار نخبگان است، کار فرهنگ‌سازان است. و شما جوان‌ها باید خودتان را برای این آماده کنید؛ این، رسالت اصلی است. (امام خامنه‌ای، بیانات در دیدار جوانان استان خراسان شمالی، ۱۳۹۱/۷/۲۳،

<https://khl.ink/f/۲۱۲۵۲>

امروزه یکی از چیزهای دیگر که حل شدن آن نیازمند تدریج بوده، مسئله اشتغال مردم است. که در این زمینه امام خامنه‌ای فرمودند: البته ما در کشور مشکل اشتغال داریم و این مشکل بیکاری در کشور، باید ان شاء الله با تلاش دولت و این مسئولان خدمتگزار - که من می‌بینم این‌ها شب و روز نمی‌شناسند و دائم مشغول کارند - و با تدبیر این‌ها به تدریج، به کلی محو بشود. (امام خامنه‌ای، بیانات رهبر معظم انقلاب اسلامی در دیدار با کارگران، ۱۳۸۵/۲/۶، <https://khl.ink/f/۲۳۳۷>) نقش اساسی تدریج آن است که به واسطه آن به هدف- های بزرگ دست‌یابی می‌شود. طبعاً این‌طور است هر جای که قدرتی به وجود آمده، پیشرفتی حاصل شده، تدریج نقش عمده‌ای را در آنجا داشته است. اگر انقلاب اسلامی به دست آمد و اگر دارد بزرگ و بزرگ‌تر می‌شود همه تدریجی بوده است. همان‌طور که مقام عظمی ولایت می‌فرماید: عزیزان من! توجّه دارید که انقلاب یک حادثه‌ی دفعی نیست؛

انقلاب یک دگرگونی است؛ این دگرگونی به تدریج انجام می‌گیرد. بله، حرکت انقلابی در اوّل لازم است، تشکیل نظام انقلابی لازم است اما تا وقتی که این انقلاب بتواند پایه‌های خود را محکم کند و اهداف خود را تحقق ببخشد، تدریج وجود دارد، مرور زمان لازم دارد. (امام خامنه‌ای، بیانات در دیدار فرماندهان و کارکنان نیروی هوایی و پدافند هوایی ارتش جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۴/۱۱/۱۹، <https://khl.ink/f/۳۲۲۲>)

بنابراین در برنامه‌ریزی راهبردی، تدریج نقش اساسی را دارد، که هم مورد تأکید قرآن و امام خامنه‌ای می‌باشد. همچنین رسیدن به اهداف و دستیابی به آن در سایه تدریج صورت می‌گیرد. لذا باید در همه مسائل زندگی فردی و اجتماعی مخصوصاً در برنامه‌ریزی‌ها تدریج صورت گیرد.

۷. هدفمندی و آینده‌نگری

منظور از هدفمندی برنامه‌ریزی راهبردی آن است که اهداف اصلی و کلی سازمان تعیین شوند؛ یعنی مقاصد اساسی و نتایج مورد انتظار به وضوح بیان شوند، تا مسیر اصلی حرکت سازمان مشخص شود و مدیران بدانند که برای رسیدن به چه هدفی باید برنامه‌ریزی کنند و تلاش و کوشش نمایند. (پیروز و دیگران، ۱۳۸۹: ۲۵)

هدفمندی و آینده‌نگری برنامه، در واقع کمک برای بقای برنامه و تشکیلات بوده و باعث نجات از اضمحلال آن خواهد شد. از نشانه‌های برنامه‌ریزی راهبردی آن است که باید هدفمند بوده و مدیر باید به دنبال هدف واحدی، خود و نیروهای زیردست را هدایت نموده تا بدانند که به دنبال چه هدفی هستند. اگر هدف‌های سازمان مشخص نباشد، مسیر حرکت سازمان روشن نخواهد شد (همان، ۱۳۸۹: ۳۷)

طبیعی است زمانی که اهداف نباشد برنامه‌ریزی نامفهوم است. زیرا آنچه انسان را وادار به کار و برنامه‌ریزی می‌کند، داشتن اهداف است. بر اساس آموزه‌های وحیانی برنامه‌ریزی هدفمند، شرط موفقیت و پیروزی مدیر بوده و این الگوی است که خدای متعال آن را ترسیم نموده است. آنجا که خدا یکی از اهداف ارسال پیامبرانش دعوت مردم از بت-پرستی به یکتاپرستی دانسته می‌فرماید: «وَلَقَدْ بَعَثْنَا فِي كُلِّ أُمَّةٍ رَسُولًا أَنْ اعْبُدُوا اللَّهَ وَاجْتَنِبُوا الطَّاغُوتَ...» (نحل/۳۶)؛ گاه، هدف از ارسال پیامبران را، «تزکیه مردم» دانسته. «وَيُزَكِّهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ» (جمعه/۲)

هدف پیامبران این بوده که به واسطه علم و تزکیه زمینه‌ساز عروج انسان بشوند. «آری پیامبر (ص) آمده است که انسان‌ها را هم در زمینه علم و دانش، و هم اخلاق و عمل، پرورش دهند، تا به وسیله این دو بال بر اوج آسمان سعادت پرواز کنند، و مسیر الی الله را پیش گیرند، و به مقام قرب او نائل شوند.» (مکارم‌شیرازی، ۱۳۷۱: ۲۴/۱۰۸) برنامه‌ریزی و مدیریت راهبردی آن است که هدف معنوی و دنیوی را لحاظ و اعضای سازمان را به سوی آن هدایت نماید. لذا قرآن کریم، گاه اهداف پیامبران را برپایی قسط و عدالت دانسته «لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ...» (حدید/۲۵).

علامه طباطبایی نیز هدف از ارسال پیامبران را اقامه عدل دانسته می‌نویسد: «غرض از این ارسال رسل و انزال کتب این بود که انبیا مردم را به عدالت عادت دهند، تا در مجتمعی عادل زندگی کنند، و آهن را نازل کرد تا بندگان خود را در دفاع از مجتمع صالح خود و بسط کلمه حق در زمین بیازماید، علاوه بر منافع دیگری که آهن دارد، و مردم از آن بهره‌مند می‌شوند.» (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۳۰۱/۱۹) لذا هدفمندی برنامه‌ریزی راهبردی آن است که در مدیریت عدالت محرز و در میان افراد سازمان تحقق یابد. گاه هدف از ارسال پیامبران علاوه بر اقامه عدالت در جامعه، نجات بشر از خشک‌سالی و قحطی دانسته است. همچنان

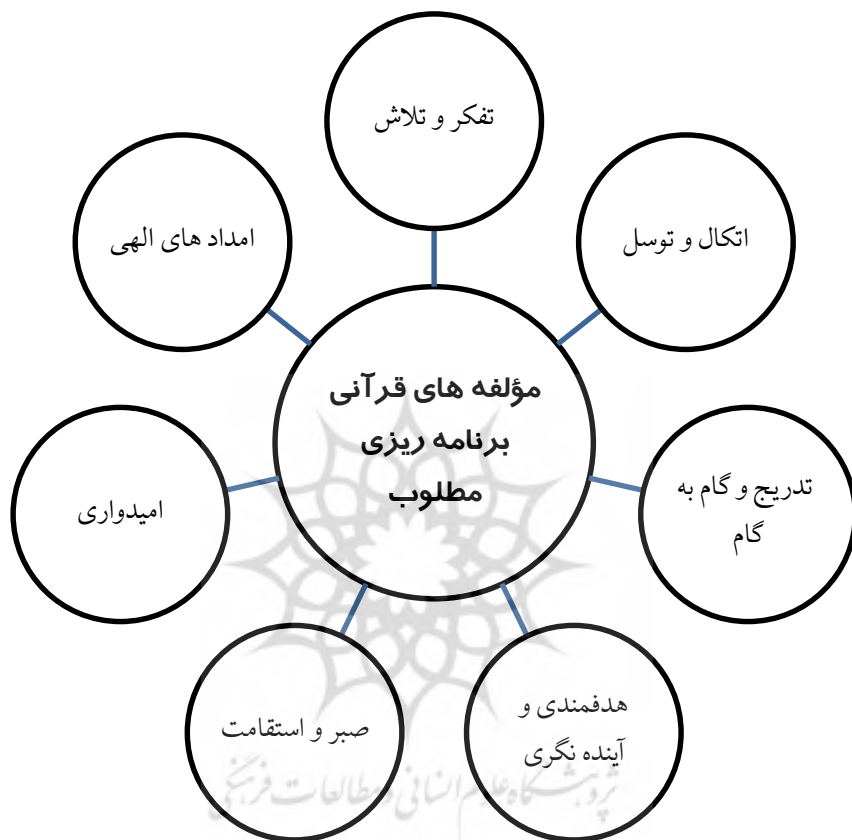

که «در مدیریت حضرت یوسف دیده می‌شود که ایشان برنامه‌ریزی هدفمند داشته و هدف آن نجات مردم مصر آن زمان، از خطر قحطی و خشک‌سالی بود است. اهداف، و هدفمند بودن مبنای برنامه‌ریزی، و هسته اصلی تمام وظایف و کارهای مدیران هستند.» (خدمتی، ۱۳۸۱: ۵۱)

دیدگاه امام خامنه‌ای این است که باید در برنامه‌ریزی هدف معین و مشخص باشد تا باعث از هم‌پاشی سازمان و تشکیلات نشود. آن‌جا که فرمودند: اگر تشکیلاتی به وجود آمد، اما هدف روشنی نداشت، یا هدف داشت و لیکن برنامه‌ریزی برای رفتن به سمت آن هدف انجام نگرفت و تشکیلات بی‌کار ماند، به‌خودی‌خود، تشکیلات از هم خواهد پاشید و اگر هم بماند، صورت بی‌جانی خواهد بود. خاصیت تشکل انسانی این است. هدف را محدود کنید و مشخص نمایید که می‌خواهید چه کار کنید. (امام خامنه‌ای، بیانات در دیدار با مجمع نمایندگان طلاب و فضایی حوزه‌ی علمیه‌ی قم، ۱۳۶۸/۹/۷، <https://khl.ink/f/۲۲۲۸>)

معظم‌له در بیان دیگر به اعضای هیئت دولت که در واقع امروز مدیران جامعه محسوب می‌شوند، توصیه به رابطه هدفمند با شرق و غرب نموده می‌فرماید: رابطه با شرق تقویت بشود، با غرب تقویت بشود؛ هرچه می‌توانیم تحرک عملیاتی و هدفمند دیپلماسی بایستی افزایش پیدا کند؛ یعنی تحرک دیپلماسی کشور باید افزایش پیدا کند؛ تحرک هدفمند. (امام خامنه‌ای، بیانات در دیدار رئیس‌جمهور و اعضای هیئت دولت، ۱۳۹۷/۴/۲۴، <https://khl.ink/f/۴۰۱۵۳>)

بنابراین، هدفمندی برنامه‌ریزی از ضروریات امکان‌ناپذیر بوده که علاوه بر آیات، امام خامنه‌ای نیز بر آن تأکید دارد. موفقیت و پیروزی برای اشخاص مخصوصاً در سازمان‌ها زمانی حاصل می‌شود که به دنبال هدفی باشند و إلاً همه زحمات به‌عمل آمده پوچ و هیچ سودی نخواهد داشت.

مدل مفهومی پژوهشی

نتیجه

ره‌آورد های تحقیق نشان‌دهنده آن است که قرآن کریم به عنوان بزرگ‌ترین کتاب راهنمای بشریت و امام خامنه‌ای نیز به عنوان مدیر بی‌بدیل که توانسته بیش از چهار دهه توانسته کشور و فراتر از کشور را به نحو احسن و اکمل مدیریت کند، مؤلفه‌هایی را برای برنامه‌ریزی راهبردی ذکر نمودند از جمله: تفکر و تلاش، در صورت که مدیران در برنامه‌ریزی مدیران گذشته، اعم از مدیران الهی و شیطانی، تفکر و تعقل نمایند و با الگوگیری از آن‌ها برای نیل به اهداف تلاش نمایند زمینه موفقیت و پیروزی فراهم خواهد شد. امداد های الهی یکی از مؤلفه‌های برنامه‌ریزی راهبردی است. بر اساس آموزه‌های وحیانی و بیانات امام خامنه‌ای، امداد های الهی، منحصر به رهبران الهی نبوده بلکه هر انسان با ایجاد شرایط و برخورداری از تقوا می‌تواند از آن در برنامه‌ریزی راهبردی استفاده کنند.

اتکال و توسل مؤلفه‌ای دیگری از برنامه‌ریزی راهبردی است که مدیران در ضمن اینکه مقدمات مادی برنامه‌ریزی را فراهم می‌کنند، برای پویایی و موفقیت، توجه به معنویت (اتکال و توسل) نیز دارند. امیدواری، مؤلفه‌ای دیگری است که مدیران را از ناامید شدن در ایجاد و تحقق برنامه‌ریزی نجات داده و بر اساس آموزه‌های وحیانی انسان حق ندارد در هیچ صورتی ناامید شود. توصیه امام خامنه‌ای نیز این است که باید امید در دل مردم زنده شود. صبر و استقامت که رمز موفقیت و پیروزی بسیاری از کارهای انسان است، در ایجاد و تحقق برنامه‌ریزی راهبردی مؤثر بوده است. تدریجی و گام‌به‌گام بودن مؤلفه‌ای دیگری است که باید مدیران به آن توجه داشته باشند. امروزه تحقق بسیاری از برنامه‌ها نیازمند به تدریج و گام‌به‌گام بودن است که با استفاده از تعجیل مانع تحقق و نیل به اهداف خواهد شد.

هدفمندی مؤلفه‌ای دیگری است که انسان مخصوصاً مدیران را برای حرکت به سوی آن تحریک و انگیزه داده و باعث می‌شود انسان از مسیر ترسیم‌شده به بی‌راهه حرکت نکند. ادعای نگارندگان آن است که اگر در برنامه‌ریزی راهبردی مؤلفه‌های فوق در سازمان از سوی مدیران به کار گرفته شود، سعادت و کمال و پیروزی معنوی و مادی سازمان تضمینی خواهد بود.

منابع

- قرآن کریم، ترجمه، رضایی اصفهانی، محمدعلی، قم، موسسه تحقیقاتی فرهنگی دارالذکر، ۱۳۸۳.
۱. استفن پی، رابینز، مترجم: پارسائیان، علی و سید اعرابی، محمد، مدیریت رفتار سازمانی، تهران، مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های بازرگانی، ۱۳۷۴.
۲. الوانی، سید مهدی، مدیریت عمومی، تهران، نشر نی، ۱۳۸۵.
۳. امیدوار، مجید، خلاصه‌ای از برنامه‌ریزی استراتژیک و مدل برایسون، (<http://www.mgtsoluiton.com/olib/۴۰۲۰۴۳۶۳۹.aspx>)
۴. پیروز، علی آقا و همکاران، مدیریت در اسلام، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۹.
۵. تقی‌پورفر، ولی‌الله، مجموعه مباحثی از مدیریت در اسلام، تهران، مرکز مطالعات و تحقیقات مدیریت اسلامی ۱۳۸۲.
۶. جمعی از علماء و دانشمندان، نگرشی بر مدیریت در اسلام، تهران، انتشارات مرکز آموزش مدیریت دولتی، ۱۳۷۲.
۷. جوادی آملی، عبدالله، تفسیر تسنیم، قم، مرکز بین‌المللی نشر اسراء، ۱۳۸۸.
۸. _____ ۱۳۸۹.
۹. _____ ۱۳۸۷.
۱۰. خدمتی، ابوطالب و همکاران، مدیریت علوی، قم، پژوهشکده حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۱.
۱۱. دیوید، فرد آر، مدیریت راهبردی، ترجمه‌ی علی پارسائیان و سید محمد اعرابی، تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، ۱۳۸۰.
۱۲. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات، بیروت، دارالشامیه، ۱۴۱۲.
۱۳. رضایی اصفهانی، محمدعلی، تفسیر قرآن مهر، قم، پژوهش‌های تفسیر و علوم قرآن، ۱۳۸۷.
۱۴. رضائیان، علی، مبانی سازمان و مدیریت، تهران، انتشارات سمت، ۱۳۷۹.
۱۵. زمخشری، محمود بن عمر، الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الأقاویل فی

- وجوه التأویل، بیروت، دارالکتب العربی، ۱۴۰۷.
۱۶. طباطبایی، سید محمدحسین، تفسیر المیزان، قم، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۷۴.
 ۱۷. طبرسی، فضل بن حسن، تفسیر جوامع الجامع، مشهد مقدس، آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۷۵.
 ۱۸. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران، فراهانی، ۱۳۷۲.
 ۱۹. عباس‌نژاد، محسن و همکاران، قرآن، مدیریت و علوم سیاسی، مشهد، مؤسسه انتشاراتی بنیاد پژوهش‌های قرآنی حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۴.
 ۲۰. غباری‌بنات، باقر، توکل به خدا، مجله قیسات، ش ۸ و ۹، ۱۳۷۷.
 ۲۱. قرائتی، محسن، تفسیر نور، تهران، مرکز درس‌هایی از قرآن، ۱۳۸۸.
 ۲۲. کلینی، محمد بن یعقوب، اصول کافی، قم، دارالثقلین، ۱۳۹۳.
 ۲۳. محمد مجذوب التبریزی، شرف‌الدین، الهدایا لشیعه ائمه الهدی: شرح اصول کافی، قم، دارالحديث، ۱۳۸۹.
 ۲۴. مصباح یزدی، محمدتقی، به درگاه دوست، قم، انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، ۱۳۸۲.
 ۲۵. _____ چکیده‌ای از اندیشه‌های بنیادین اسلامی، _____، ۱۳۹۳.
 ۲۶. _____ آفتاب _____ ولایت، _____، ۱۳۸۴.
 ۲۷. معین، محمد، فرهنگ معین، تهران، انتشارات زرین، ۱۳۸۶.
 ۲۸. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، تهران، دارالکتب الإسلامیه، ۱۳۷۱.
 ۲۹. نبوی، محمدحسن، مدیریت اسلامی، قم، مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۷.
 ۳۰. نصرت بیگم، امین، تفسیر مخزن العرفان در علوم قرآن، اصفهان، گلبهار، ۱۳۸۹.
 ۳۱. پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله‌العظمی سید علی خامنه‌ای

(مدظله‌العالی) - مؤسسه پژوهشی فرهنگی انقلاب اسلامی. (Khamenei.ir).

Bibliography

Quran Karim (The Noble Quran), Tarjome: Mohammad Ali Rezaei Esfahani (Translation: Mohammad Ali Rezaei Esfahani), Qom: Dar al-Dhikr Cultural Research Institute, ۲nd Edition, ۳۳۸۳ SH (۲۰۰۴ CE).

۱) A Group of Scholars, *Negreshi bar Modiriyat dar Islam (An Overview of Management in Islam)*, Tehran: Governmental Management Training Center Publications, ۳۳۷۲ SH (۳۹۹۳ CE).

۲) Abbas Nejad, Mohsen, et al., *Quran, Modiriyat va Oloum Siyasi (The Quran, Management, and Political Sciences)*, Mashhad: Foundation for Quranic Research and Islamic University Publications, ۱۳۸۴ SH (۲۰۰۵ CE).

۳) Alwani, Seyyed Mehdi, *Modiriyat-e Omumi (General Management)*, Tehran: Nashr-e Ni, ۱۳۸۵ SH (۲۰۰۶ CE).

۴) David, Fred R., *Modiriyat-e Rahbordi (Strategic Management)*, Translated by Ali Parsaiyan and Mohammad Seyyed Arabi, Tehran: Cultural Research Bureau, ۱۳۸۰ SH (۲۰۰۱ CE).

۵) Ghobari Banat, Baqir, *Tawakkul to Allah (Reliance on God)*, Qabasat Journal, no. ۸ and ۹, ۱۳۷۷ SH (۱۹۹۸ CE).

۶) Jawadi Amoli, Abdullah, *Tafseer-e Tasneem (Tafseer of Tasneem)*, Qom: International Publication Center Esraa, ۱۳۸۸ SH (۲۰۰۹ CE).

۷) Jawadi Amoli, Abdullah, *Tafseer-e Tasneem (Tafseer of Tasneem)*, Qom: International Publication Center Esraa, ۱۳۸۹ SH (۲۰۱۰ CE).

۸) Jawadi Amoli, Abdullah, *Tafseer-e Tasneem (Tafseer of Tasneem)*,

- Qom: International Publication Center Esraa, ۱۳۸۷ SH (۲۰۰۸ CE).
- ۹) Khademti, Abotaleb, et al., *Modiriyat-e Alavi (Alavi Management)*, Qom: Research Institute of Hawza and University, ۱۱۸۱ SH (۲۰۰۲ CE).
- ۱۰) Kulayni, Mohammad bin Ya'qub, *Usul al-Kafi (The Fundamentals Section of the Book of Kafi)*, Qom: Dar al-Thaqalayn, ۱۳۹۳ AH (۱۹۷۴ CE).
- ۱۱) Majzoub al-Tabrizi, Sharaf al-Din, *Al-Hadaya li Shi'at A'immat al-Huda: Sharh Usul Kafi (The Gifts to the Shi'ah of the Imams of Guidance: Commentary on Usul al-Kafi)*, Qom: Dar al-Hadith, ۳۳۸۹ SH (۲۰۱۰ CE).
- ۱۲) Makarem Shirazi, Nasser, *Tafseer-e Naumeh (Interpretation of Naumeh)*, Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah, ۱۳۷۱ SH (۱۹۹۲ CE).
- ۱۳) Misbah Yazdi, Mohammad Taqi, *Aftab-e Wilayat (The Sun of Wilayat)*, Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute Publishing, ۱۳۸۴ SH (۲۰۰۵ CE).
- ۱۴) Misbah Yazdi, Mohammad Taqi, *Be Darghaane Dost (To the Court of the Beloved)*, Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute Publishing, ۱۳۸۲ SH (۲۰۰۳ CE).
- ۱۵) Misbah Yazdi, Mohammad Taqi, *Chakideh-i Az Andisheh-haye Bonyad-e Islami (An Overview of Fundamental Islamic Thoughts)*, Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute Publishing, ۱۳۹۳ SH (۲۰۱۴ CE).
- ۱۶) Moein, Mohammad, *Farhang Moein (Moein Dictionary)*, Tehran: Zarbin Publications, ۱۳۸۶ SH (۲۰۰۷ CE).

- ۱۷) Nabavi, Mohammad Hassan, *Modiriyat-e Islami (Islamic Management)*, Qom: Office of Islamic Preaching, ۳۳۷۷ SH (۱۹۹۸ CE).
- ۱۸) Nasrat-Begum, Amin, *Tafseer Makhzan al- 'Irfan fi Oloum al-Quran (The Interpretation of Makhzan al- 'Irfan in Quranic Sciences)*, Isfahan: Golbahar, ۳۳۸۹ SH (۲۰۱۰ CE).
- ۱۹) Official website of the Office for the Preservation and Publication of the Works of Ayatollah Khamenei (Dam 'Azza al- 'Ali) - Islamic Revolution Cultural Research Institute. (Khamenei.ir).
- ۲۰) Omidvar, Majid, *Kholase-i Az Barnameh Rizi-ye Estراتژیک va Model-e Bryson (Summary of Strategic Planning and the Bryson Model)*, available at: mgtsolution.com.
- ۲۱) Pirouz, Ali-Agha et al., *Modiriyat dar Islam (Management in Islam)*, Qom: Research Institute of Hawza and University, ۳۳۸۹ SH (۲۰۱۰ CE).
- ۲۲) Qara'ati, Mohsen, *Tafseer Noor (Interpretation of Noor)*, Tehran: Center for Quranic Lessons, ۱۳۸۸ SH (۲۰۰۹ CE).
- ۲۳) Raghīb Isfahani, Hussein bin Mohammad, *Mufradat (The Lexicon)*, Beirut: Dar al-Shamiyyah, ۱۴۱۲ AH (۱۹۹۲ CE).
- ۲۴) Rezaei Isfahani, Mohammad Ali, *Tafseer-e Quran-e Mehr (Interpretation of the Quran: Mehr)*, Qom: Quranic Research and Sciences, ۱۳۸۷ SH (۲۰۰۸ CE).
- ۲۵) Rezaiyan, Ali, *Mabani Sazman va Modiriyat (Fundamentals of Organization and Management)*, Tehran: SAMT Publications, ۱۳۷۹ SH (۲۰۰۰ CE).

- ۲۶) Robbins, Stephen P., Translated by Ali Parsanian and Mohammad Seyyed Arabi, *Modiriyat-e Raftar-e Sazman-i (Organizational Behavior Management)*, Tehran: Institute for Studies and Business Research, ۳۳۷۴ SH (۱۹۹۵ CE).
- ۲۷) Tabarsi, Fazl bin Hassan, *Majma' al-Bayan fi Tafseer al-Quran (The Comprehensive Exegesis of the Quran)*, Tehran: Farahani, ۱۳۷۲ SH (۳۹۹۳ CE).
- ۲۸) Tabarsi, Fazl bin Hassan, *Tafseer Jami' al-Jami' (Interpretation of Jami' al-Jami')*, Mashhad: Astan Quds Razavi, Islamic Research Foundation, ۱۳۷۵ SH (۱۶۶۶ CE).
- ۲۹) Tabatabai, Seyyed Mohammad Hussein, *Tafseer al-Mizan (Interpretation of Al-Mizan)*, Qom: Seminary Teachers Society, Islamic Publishing Office, ۳۳۷۴ SH (۱۹۹۵ CE).
- ۳۰) Taghipourfar, Valiollah, *Mojmou'eh Maba'hathi az Modiriyat dar Islam (A Collection of Topics on Management in Islam)*, Tehran: Center for Islamic Management Studies and Research, ۱۳۸۲ SH (۲۰۰۳ CE).
- ۱۱) Zamakhshari, Mahmood bin Omar, *Al-Kashaf 'An Haqa'iq Ghawamid al-Tanzil wa Uyoon al-Aqawil fi Wujuh al-Ta'wil (The Unveiling of the Mysteries of the Revelation and the Opinions of Scholars in the Faces of Interpretation)*, Beirut: Dar al-Kitab al-Arabi, ۱۴۰۷ AH (۱۹۸۷ CE).